

Studying the Structure of Nizamuddin Olya's Majalis based on the Monographs of His Disciples*

Yahya kardgar¹ | Mohammad foladi² | zohre rahimi zare³

1. Corresponding Author: Professor of the department of persian language and literature, university of Qom, Qom, Iran. Email: Kardgar1350@yahoo.com
2. Associate professor department of persian language and literature, university of Qom, Qom, Iran. Email: Dr.mfoladi@gmail.com
3. Ph.D. Candidate, Department of Persian Language and Literature, University of Qom, Qom, Iran. E-mail: zrahimizare@gmail.com

Article Info	ABSTRACT
Article type: Research Article	Purpose: The main objectives of this article are to introduce the structure of and to examine works in the field Majalis (Assemblies) – in oral or written form – as one of the effective methods of communicating religious and mystical teachings in the Indian subcontinent in the seventh and eighth centuries AH. On the one hand, understanding the structure of these works provides the basis for comparative research between the written Majalis of the subcontinent and Iran, and on the other hand, these works reveal the connection between Sufi Majalis and mystical circles with the interests of the public, who are part of the audience of these Majalis.
Article history: Received 15 July 2024 Received in revised form 10 November 2024 Accepted 27 November 2024 Published online 25 January 2025	Method and Research: Considering the position of Nizamuddin Olya in Islamic mysticism, the article examines the external and internal structure of his monographs in a descriptive-analytical manner.
Keywords: Nizamuddin Olya, Monograph, Fawayed al-Faw'ad, Afdhal al-Fawayed, Rahat al-Mohebein.	Findings and Conclusions: The Sheikh Nizamuddin Olya's Majalis were often held in the khanqah and had a specific audience. The Sheikh's concern was to propagate and promote Islam and explain the teachings of the Chishti sect with a partial look at moral and social issues.
	Conclusions: Nizamuddin's Majalis are aimed at influencing the audience. Hence, the mystical, Sharia, theological, moral and social discussions with a passionate tone that is the characteristic of these Majalis, seek to arouse the audience. The use of anecdotes, quoting the sayings of the sheikhs, the use of verses and hadiths, religious and moral advice all show that Nizamuddin seeks to build the religion and world of the audience.

*Cite this article Kardgar, yahya., foladi, mohammad., & Rahimi zare, zohre. (2024). Studying the structure of Nizamuddin Olya's Majalis based on the monographs of his disciples. *Journal of Prose Studies in Persian Literature*, 27 (56), 117-135. <http://doi.org/10.22103/jll.2025.23750.3141>

© The Author(s).

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.

DOI: <http://doi.org/10.22103/jll.2025.23750.3141>

EXTENDED ABSTRACT

1. Introduction

The Chishti sect is divided into several branches. The Nizamiyah Manner is one of the branches of this sect. Its founder is Khwaja Nizamuddin Olya (725). Nizamuddin spent his life training his disciples. Amir Hassan Sajzi and Amir Khosrow Dehlavi published the Sheikh's meetings in the form of works called *Malfuzat*. Amir Khosrow Dehlavi (652-725) recorded the Sheikh's Malfuzat under the title *Afdhal al-Fawayed* and *Rahat al-Mohebein*, and Amir Hassan Sajzi (737 AH) also dedicated the book *Fawayed al-Faw'ad* to the Sheikh's meetings. In this article, their monographs became the basis for examining the structure of the Sheikh's meetings.

2. Methodology

Nizamuddin Olya is one of the influential mystics of the Indian subcontinent. Direct reference to the Sheikh's surviving works and the works of his disciples who enjoyed the Sheikh's presence, explains the Sheikh's mystical thoughts. The present study, based on the analytical method and content description, has tried to understand the structure of Majalis as a genre through criticizing and analyzing the monographs of the Sheikh's Majalis, examining the elements of the Majalis in three parts: internal and external structure, and its concepts and subjects are among the issues considered by this study.

3. Discussion

Khwaja Nizamuddin expressed his intentions to those present in the majalis (gatherings/assemblies) using elements including external structure, internal structure, and concepts and topics of the gatherings.

1-2 External structure

The number of meetings of Nizamuddin is 188 in *Fawayed al-Faw'ad*, 31 in *Afdhal al-Fawayed*, and 11 in *Rahat al-Mohebein*. The meetings were held at short intervals, and their speeches did not have a predetermined order or plan. Their prose is simple and free from literary devices. Their writing style is similar, with the difference that *Fawayed al-Faw'ad* is more detailed and comprehensive. The precise mentioning of the date of the meetings is one of the unique features of these monographs. The place of the meetings was in the space of the khanqah and sometimes on the roof of the hallway (Dehlavi, 1377:35) or in a house in front of the Adina Mosque in Kilokohari. (Ibid., 99 and 102) The participants in the meetings are special audiences. Nizamuddin's speeches were improvised and did not consider a topic in advance. One of the common customs at the meetings is holding a sama ceremony. The pledge of allegiance to the sheikh is another ritual of gatherings that can be seen in monographs.

2-2 Internal Structure

Nizamuddin Olya, like other Sufi masters, chose methods to explain his content according to the type of audience; a consideration of these methods helps us understand the internal structure of the texts.

A- Verses

Khawaja emphasized memorizing the *Quran* and reciting Surahs such as; *Yasin*, *Yusuf*, *Hamd*, *Muzammil*, *Nuh*, *Ikhlas*, etc.

B- Hadiths

It is said that Nizamuddin was immersed in Hadith. He had read Hadith before Kamaluddin Zahid.

C- Sayings of the Great Ones

While speaking about a subject, Nizamuddin, used the sayings of the great ones, who were mostly the sheikhs of the path, to confirm, explain, or document his words.

D-Poems

Another element of Khwaja's gatherings that was used for preaching and education was poetry.

E-Anecdotes

Khwaja embellished his moral and mystical teachings with anecdotes from the lives, and behavior of the prophets and sheikhs of his path, in such a way that more than 400 stories have been narrated in *Fawayed al-Faw'ad*, 128 in *Afdhal al-Fawayed*, and 19 in *Rahat al-Mohebein*.

F- Questions and Answers in the Majlis

The speeches of those present in the Majlis also are included as part of the content of thes. .e was nnce asked auut the meaning ff Ors; he replied: "Ors means weddingnand also the arrival of a caravan at night""(Dehla1i1 11111111

3-2 Concepts and Topics of Majlis

The concepts used in the Majlis can be categorized into mystical, Sharia, theological, and socio-ethical topics; which will be briefly discussed:

A- Mystical

The customary customs from the perspective of Khwaja are: secrecy, purification, allegiance, striving to observe, remembrance, listening, the customs of wearing a veil, the

customs of the disciple and the desired. Khwaja considers the obstacles to conduct to be externalism, anger and lust, striving, laughter, slander, and false oaths.

B- Shariati

In the Chishtiyya lineage, Sharia comes before the path. Not only disciples but also the sheikh must carefully fulfill all religious obligations and obligations, and even religious recommendations.

C- Theological

Nizamuddin's thought originated from Islamic teachings. He is a *Hanafi*. His theological background in the field of predestination and free will, and the vision of God on the Day of Judgment, is *Ash'ari*.

D- Moral-Social

Amnesty and tolerance, mercy and compassion, humility, veiling, respect for parents, respect for the elderly, the right to be a neighbor, kinship, visiting the sick, companionship and fellowship with people, affection and human kinship between humans, charity and feeding are among the most important moral points that the Sheikh calls upon his audience to follow.

4. Conclusion

The results of this study show that regarding external structure, the meetings were mostly held in the khanqah with specific audiences. The meeting writers wrote the sheikh's statements by mentioning the date. Khwaja's meetings did not have a regular order. In the internal structure, Nizamuddin chose methods to explain his point, the most important of which included citing verses - most of the surahs mentioned in the *Malfuzat* are Meccan based on their admonitory quality. Nizamuddin memorized many hadiths, most of which are the words of the Prophet Muhammed. He also used the sayings of the sheikhs to document his words. Another element is poetry; the frequency of poems from Sana'i's *Hadiqa* and Attar's sonnets is more than others. Anecdotes are the most common element used in majalis by Khwaja, in such a way that more than 400 stories are narrated in *Fawayed al-Faw'ad*, 128 in *Afdhal al-Fawayed*, and 19 in *Rahat al-Mohebein*. The concepts used in malfuzat can be categorized into mystical, Sharia, theological, and socio-ethical topics.

بررسی ساختار مجالس نظام الدین اولیا بر اساس تک نگاری‌های مریدان او*

یحیی کاردگر^۱ | محمد فولادی^۲ | زهره رحیمی زارع^۳

۱. نویسنده مسئول، استاد، بخش زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه قم، قم، ایران. رایانامه: kardgar1350@yahoo.com

۲. دانشیار، بخش زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه قم، قم، ایران. رایانامه: Dr.mfoladi@gmail.com

۳. دانشجوی دکتری، بخش زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه قم، قم، ایران. رایانامه: zrahimizare@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۴/۲۵ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۸/۲۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۹/۰۷ تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۱۱/۰۶	زمینه: معرفی ساختار و بررسی آثاری در حوزه مجلس‌گویی و مجلس‌نویسی، به عنوان یکی از شیوه‌های تأثیرگذار آموزش آموزه‌های دینی و عرفانی در شبه قاره هند در قرن هفتم و هشتم از اهداف اصلی این نوشتار است. شناخت ساختار این آثار از یک سو زمینه پژوهش‌های تطبیقی بین مجالس مکتوب شبه قاره و ایران را فراهم می‌کند و از سوی دیگر، این آثار پیوند مجالس صوفیانه و حلقه‌های عارفانه را با علایق عامه مردم که بخشی از مخاطبان این مجالس هستند؛ آشکار می‌سازد. روش: با توجه به جایگاه نظام‌الدین اولیا در عرفان اسلامی، مقاله در شیوه‌ای توصیفی-تحلیلی به بررسی ساختار بیرونی و درونی تک‌نگاری‌های وی پرداخته‌است. یافته‌ها: مجالس شیخ غالباً در خانقاه تشکیل می‌شده و مخاطبان خاصی داشته است. دغدغه شیخ تبلیغ و ترویج اسلام و تبیین آموزه‌های فرقه چشتیه با نیم‌نگاهی به مباحث اخلاقی و اجتماعی است. نتایج: مجالس نظام‌الدین، در بند تأثیرگذاری بر مخاطب است. از این رو مباحث عرفانی، شریعتی، کلامی، اخلاقی و اجتماعی با لحنی پرشور که ویژگی این مجالس است؛ در پی برانگیختن مخاطب است. بهره‌گیری از حکایات، نقل اقوال مشایخ، استفاده از آیات و احادیث، نصایح دینی، اخلاقی همه و همه نشان می‌دهد که نظام‌الدین در پی ساختن دین و دنیای مخاطبان است.

***استناد:** کاردگر، یحیی؛ فولادی، محمد؛ و رحیمی زارع، زهره (۱۴۰۳). بررسی ساختار مجالس نظام الدین اولیا بر اساس تک‌نگاری‌های مریدان او، *شهرت‌های ادب فارسی*،

۲۷ (۵۶)، ۱۱۷-۱۳۵.

<http://doi.org/10.22103/jil.2025.23750.3141>

۱. مقدمه

مجلس، لفظی عربی به معنای محل نشستن و محل اجتماع و انجمن گروهی از مردم برای مشاوره و مذاکره است. (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل واژه «مجلس») به تعبیر دقیق‌تر، «مجلس را می‌توان نوعی سخنرانی مکتوب دانست؛ که لحن گفتاری و خطابی توأم با شعر و تمثیل و موعظه و پند، آن را از انواع دیگر نثر جدا می‌سازد» (زرین کوب، ۱۳۶۲: ۱۰۹)

۱.۱. بیان مسئله

تعیین اینکه آغاز و چگونگی پیدایش مجلس‌گویی در میان صوفیان دقیقاً از چه زمانی بوده و چه کسی برای اولین بار مجالس وعظ و تذکیر را تشکیل داده امری دشوار است؛ به نظر برخی، کتاب اسرارالتوحید که شامل سخنان و حالات شیخ ابوسعید است و بعد از وفات وی تألیف شده است؛ به عنوان قدیمی‌ترین سند باقیمانده از مجالس و سخنان موعظه‌آمیز صوفیه است؛ اما شواهد نشان می‌دهد که، سنت مجلس‌گویی در میان صوفیان قبل‌تر از او بوده است؛ تا جایی که شفیعی کدکنی، سابقه آن را در زمان شیخ ابوسعید ۳۰۰ سال می‌شمارد؛ بنابراین سنت مجلس‌گویی، در میان اهل تصوف در آغاز پیدایش تصوف شکل گرفته و به زمان حسن بصری در قرن اول هجری می‌رسد. (ن. ک: شفیعی کدکنی، ۱۳۸۵: ۸۶) اجزایی که در مجلس دخیل‌اند عبارت از؛ خطبه (تحمیدیه و نعت)، طلیعه مجلس (آیه و حدیث)، متن مجلس (محتوای سخنرانی) و ختام است. مجلس‌گو، سخن خویش را با خطبه‌ای عربی در حمد و توحید و نعت پیامبر آغاز می‌کرده و سپس حدیث و گاه آیه‌ای می‌خوانده و متن اصلی سخنرانی خود را از توضیح و تفسیر آن شروع می‌کرده است؛ اما در ادامه، سخن بیشتر متکی بر تداعی ذهنی بوده است. مجالس وعظ در مساجد یا در بعضی مکان‌های متبرک یا در بعضی منازل و یا در خانقاه‌ها و مدارس به دو شکل خاص (خانقاهی) و عام (منبری) تشکیل می‌شد؛ مخاطبان مجالس خاص، بیشتر اصحاب برگزیده و مریدان آشنا به رموز تصوف بودند؛ اما مجالس عام، با حضور طبقات مختلف جامعه بر پا می‌شد. موضوع مجالس، بیان سخنان گوناگونی همچون؛ تفسیر، حدیث، معارف، آداب تصوف، نقل حکایات، مسائل فقهی، دینی و اخلاقی بود. شیخ نیز، در اثنای کلام خود، مناسب حال و مقام اشعاری به زبان می‌آورد. از دیگر عناصر وعظی همچون؛ آیه، حدیث و قصه نیز در سطح گسترده استفاده می‌کرد. میان مشایخ تصوف مرسوم بوده است که به صورت معمول، فرد یا افرادی ملفوظات شیخ را تحریر می‌کرده‌اند. مجموعه‌هایی که از این گونه سخنان باقی مانده؛ با نام‌های معارف، مقالات، تک‌نگاری، حالات، مجالس، تذکره، مقامات، سیره، مناقب، پیرنامه و ملفوظات، معروف است. بعضی از آنها به تدریج نامی خاص یافته است. این کتب، ساختار معین ندارد و به فصول و ابواب تقسیم نشده است؛ مقدمه، آغاز و خاتمه ندارد و در بعضی از آنها تحریرکننده، بعضی گزارش‌های مربوط به رفت‌وآمدها یا مسائلی را که در مجالس پیش می‌آمده نیز نوشته است. عارفان این سخنان، را به زبان گفتاری بیان می‌کرده‌اند؛ به همین سبب، زبان این نثرها، همانند زبان گفتار است؛ چون گفتارها بر بدیهه است؛ مفاهیم آنها نیز برخاسته از جوشش آنی فکر و ذهن نویسنده است. (ن. ک: غلامرضایی، ۱۳۸۸: ۷۸)

یکی از تأثیرگذارترین، فرقه‌های تصوف بر فضای عرفانی هند، فرقه خواجهان چشتیه است؛ این فرقه خود به به چند شاخه تقسیم شده است. طریق نظامیه یکی از شاخه‌های این فرقه است. پایه‌گذار آن خواجه نظام‌الدین اولیا (۷۲۵) است. نام اصلی وی، محمد و نژادش به چند واسطه به حضرت امام علی نقی _ علیه السلام _ می‌رسد. خواجه در شهر بدایون در ماه صفر سال ۶۳۴ ه. متولد گردید. در این شهر بالید و مرید فریدالدین گنج شکر (۶۶۴) شد. وی در وصف نظام‌الدین گفته: «باری تعالی تو را علم و عقل و عشق داده است و هر که بدین سه صفت موصوف باشد؛ از او خلافت مشایخ نیکو آید.» (رسولی، ۱۳۸۰: ۲۵۵۸) خواجه، ملفوظات پیر خود را گرد آورد و آن را راحة‌القلوب نامید. نوشتن این گونه کتب، در شبه قاره هند نیز معمول و متداول بود. در قرون هفتم و هشتم به دلیل اوج‌گیری تفکرات صوفیانه و کثرت فعالیت‌های خانقاهی، بیشترین این قبیل مجالس با نام ملفوظات تألیف و تدوین شده است. تعالیم شفاهی چشتیان، آنگونه که در ملفوظات بروز یافته است؛ قالب مکتوب معتبری یافت و دیری نپایید؛ که به گونه‌ای تبدیل شد که هم بر اعضای این طریقت و هم برای عموم پیروانشان جنبه مرجعیت داشت. مریدان، اقوال شیخ خود را در کتب و

رسایل به رشته تحریر درمی‌آوردند؛ مثل «جوامع الکلم که ملفوظات سید محمد الحسینی معروف به سید بنده نواز گیسودراز (۷۲۰_۸۲۵) از ۱۸ رجب ۸۰۲ تا ۲۲ ربیع‌الثانی ۸۰۳ ق گردآورده پسرش سید محمد اکبر حسینی چشتی است.» (انوشه، ۱۳۸۱: ۱۲۶۹) نظام‌الدین عمری را صرف پرورش مریدان کرده‌است. در میان مریدان او، امیرحسن سجزی و امیرخسرو دهلوی از جایگاه ویژه‌ای برخوردارند. این دو اقوال، گفتار و مجالس شیخ را در قالب آثاری ثبت کردند و بنا به سنت جا افتاده در حوزه ادبیات عرفانی آثارشان را با نام ملفوظات منتشر کردند. امیر خسرو دهلوی (۶۵۲-۷۲۵) ملفوظات شیخ را در دو کتاب افضل الفوائد و راحة‌المحبین ثبت کرده، و امیر حسن سجزی (۷۳۷ ق) نیز کتاب فواید الفؤاد را به مجالس شیخ اختصاص داده‌است؛ که بین سال‌های ۷۰۷ تا ۷۲۲ هجری قمری گردآورده‌است. وی مشهور به سعدی هندوستان است؛ «چنان نماید که او را نسبت به امیرخسرو تقدم گونه هست، اگرچه هر دو مصاحب و معاصر یکدیگر بودند.» (محدث دهلوی، ۱۳۸۳: ۱۹۶) خواجه‌حسن، «سخنان خواجه نظام الدین را اسرار الهی می‌داند.» (دهلوی، ۱۳۷۷: ۱۱۲) «وجه تسمیه کتاب را فایده گرفتن دل‌های دردمندان معرفی می‌کند.» (۱: ۱۳۷۷) شیخ از ملفوظاتی که مریدان می‌نوشتند مطلع بود؛ امیرخسرو می‌گوید:

«مدتی است که این بیچاره، هرچه از زبان مخدوم می‌شنود؛ تا آنجا که ادراک و فهم یاری می‌دهد؛ آن را می‌نویسد و افضل الفوائد نام کرده ام. چون بنده این عرضه داشت کرد؛ بر دست مبارک گرفت و به شرف مطالعه شرف داد.» (علی بدخشی، ۱۳۷۶: ۴۶۱) در این مقاله، تک-نگاری‌های امیرحسن سجزی و امیرخسرو دهلوی مبنایی برای بررسی ساختار مجالس نظام‌الدین اولیا قرار گرفتند.

۲،۱-پیشینه پژوهش

غالب پژوهش‌هایی که درباره نظام‌الدین اولیا و مجالس او منتشر شده بر مبنای کتاب فواید‌الفؤاد است و آثار دیگر، چندان مورد توجه پژوهشگران قرار نگرفته‌است. مهم‌ترین پژوهش‌هایی که در زمینه مجلس‌گویی به رشته تحریر درآمده‌است؛ عبارت‌اند از: مقاله ای از محمد غلامرضایی با عنوان «مجلس‌گویی و شیوه‌های آن بر اساس مجالس سبعة مولوی» در پژوهشنامه علوم انسانی، دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۸۷، شماره ۵۷. نویسنده، مجلس‌گویی را یکی از شیوه‌های کهن تعلیم و تبلیغ موضوعات دینی و عرفانی در میان مردم عام دانسته‌است و شیوه مجلس‌گویی را در مجالس سبعة مولوی بررسی کرده‌است. مقاله دیگر «سیر تطور مجلس‌گویی صوفیانه به عنوان نوعی ادب تعلیمی از آغاز تا پایان دوره صفوی» از دکتر عباسعلی وفایی، دکتر داوود اسپرهم و سید ذبیح الله طباطبایی پژوهشنامه ادبیات تعلیمی، سال ششم شماره ۲۳، پاییز ۱۳۹۳، صفحات ۳۹ تا ۷۴ است؛ در این مقاله به بررسی سیر تحول و پیشینه مجالس وعظ و نثر صوفیانه در قرون اولیه تا پایان دوره صفویه همراه با مجلس‌گویان شاخص هر دوره، آثار برجسته و تحولات عمده مجالس می‌پردازد و نویسنده تنها به نام فواید‌الفؤاد به عنوان ملفوظات نظام الدین اشاره کرده‌است. علاوه بر مقاله‌های مذکور، پایان‌نامه‌ای با نام «مجلس‌گویی و مجالس‌نویسی در ادب فارسی با تاکید بر مجالس سبعة، مجالس پنجگانه معارف بهای ولد و فیه مافیه» از مرتضی سلیمانی که در سال ۱۳۸۷ با راهنمایی رضایی در دانشگاه قم تدوین شده در این اثر به بررسی ساختار، ویژگی و عناصر سبک بلاغت منبری و کارایی این سبک سخنوری، در دو کتاب مذکور می‌پردازد. پایان‌نامه دیگر، «مجلس‌گویی فارسی در شبه قاره و تاثیرهای تربیتی آن بر اساس کتاب فواید الفؤاد» نیز از محمدرضا وحدتی که در سال ۱۳۹۳ نگاشته شد؛ در این اثر نویسنده به بررسی محتوایی، ویژگی‌های سبکی، دستوری و ساختار مجلس‌گویی خواجه نظام الدین پرداخته‌است. بنابراین پژوهشی که به بررسی ساختار مجالس نظام الدین اولیا بر مبنای تک‌نگاری‌های مریدان او در مجالس باشد؛ منتشر نشده‌است.

۳،۱-اهمیت و ضرورت پژوهش

آثاری که از مجلس‌گویی‌های فارسی در هند تالیف شده (ملفوظات) چندان مورد توجه قرار نگرفته است و تا حدی ناشناخته و گمنام هستند؛ تمام آنچه که محققان و پژوهشگران ایرانی در این زمینه نگاشته‌اند؛ به چند مقاله محدود می‌شود. تنها کتاب موجود که در

مورد ملفوظات، اطلاعات سودمندی به ما می‌دهد؛ کتاب «تاریخ تصوف در هند» از عباس رضوی در سال ۱۳۸۰ است؛ که در ایران ترجمه و چاپ شده‌است. نظام‌الدین اولیا از عارفان برجسته و تأثیرگذار شبه قاره هند است. مراجعه مستقیم به آثار برجای مانده شیخ و آثار مریدان مستقیم او که محضر شیخ را درک کردند و در مجالس او حاضر بودند؛ اندیشه‌های عرفانی شیخ را برای ما تبیین می‌کند. ملفوظات، به دلیل ارائه آموزه‌های عرفانی در ردیف متون تعلیمی هستند؛ نسل‌های اول چشتیان در شبه قاره، بر تعلیم شفایی تأکید می‌کردند؛ اما از زمان نظام‌الدین، قالب شفاهی به صورت مکتوب درآمد. امیرخسرو دهلوی و حسن دهلوی از مریدان نظام‌الدین اولیا هستند؛ که مجالس او را در کتاب‌هایی چون؛ فواید الفؤاد، افضل الفوائد و راحة‌المحبین ثبت و درج کردند. یکی از دلایل شناخت نظام‌الدین، گرایش‌های شیعی وی در بطن ملفوظات است که نشان از ارادت خاص او نسبت به خاندان پیامبر است؛ وی ابعاد معنوی وجود ایشان را به ما شناسانده و معترف بر جاودانگی راه و اندیشه ایشان است به گونه‌ای که، تمسک به آنها را راه‌رهایی از عقوبت دوزخ می‌داند و عاصیان را امیدوار به شفاعت فاطمه _علیهاالسلام_ می‌کند: «فردا قیامت، جمله عاصیان را ام‌البین فاطمه _علیهاالسلام_ خواهند بخشید.» (راحة‌المحبین، ۱۲۹۰: ۴۷)

دلیل دیگر، ویژگی خاص فواید الفؤاد است؛ زیرا هم از لحاظ فرم و هم محتوا، از نمونه‌های شاخص ملفوظات نویسی در شبه قاره است و به دلیل محبوبیت خواجه نظام‌الدین و مهارت‌های مؤلف در سخن‌آفرینی و ایجاد نثری سخته، بسیاری از اسلاف خواجه نظام‌الدین از آن تقلید کردند؛

«نصیرالدین محمود چراغ‌دهلی و برهان‌الدین غریب هر دو شاگردانی داشتند که تعلیم او [نظام‌الدین] را در خیرالمجالس، احسن الاقوال، نفایس الانفاس، غرایب الکرامات و شمائل الاتقیاء گرد آورده بودند؛ طریقه‌های دیگر از جمله؛ اعقاب سهروردی، فردوسی و مغربی نیز همین روش را پی گرفتند.» (استاینفلز، ۱۳۹۸: ۲۹)

و یا خلاصه‌الالفاظ جامع‌العلوم، گردآورده ابوعبدالله علاءالدین علی بن سعد بن اشرف بن علی القریشی الحسینی، «که در آن بسیار از فواید الفؤاد تقلید شده است؛ مجموعه الفاظ ولی نامدار سهروردی سید ابوعبدالله جلال‌الدین حسین بن احمد بخاری مشهور به مخدوم جهانیان (۷۸۵م) است هر چند فاقد آن شور و احساس عرفانی است که در کلمات شیخ نظام‌الدین وجود دارد.» (رضوی، ۱۳۸۰: ۱۰)

هیچ یک از این آثار به جایگاه فواید الفؤاد دست نیافتند؛ بنابراین، این کتاب در گسترش سنت ملفوظات نویسی در شبه قاره، تأثیر بسزایی داشته است و در ردیف قدیمی‌ترین کتب معتبر شمرده می‌شود. پژوهش حاضر، بر اساس روش تحلیلی و توصیف محتوایی کوشیده است؛ با نقد و تحلیل تک‌نگاری‌های مجالس شیخ به ساختار مجالس پی ببرد. بررسی عناصر مجالس در سه بخش؛ ساختار درونی، بیرونی و مفاهیم و موضوعات آن از جمله نکاتی است؛ که در این پژوهش مورد توجه قرار گرفته‌است.

۲. بحث

ساختار مجالس نظام‌الدین اولیا

پیروان متقدم تصوف، عقاید خود را از طریق مجالس وعظ و خطابه بیان می‌کردند. مبحث خطابه در منطق بیشتر پیشینه یونانی دارد و در کنار برهان، جدل، سفسطه و شعر یکی از صناعات خمس است. کارکرد آن، این است که به وسیله آن بتوان مخاطب را اقناع کرد. خطابه باید از نظامی منطقی برخوردار باشد؛ از نظر ارسطو؛ «گفتار دو جزء دارد؛ زیرا نخست باید موضوع را بیان کرد و سپس آن را اثبات کرد؛ از این دو جزء یکی دعوی است و دیگری حجت. چنانکه می‌توان یکی را مسئله دانست و دیگری را به منزله اثبات» (ارسطو، ۱۳۹۲: ۳۸۶) افلاطون در رساله فدروس برای هر خطابه، پنج قسمت؛ مقدمه، بیان مطلب، تشریح استدلال برهان، بیان قراین و امارات، خاتمه یا تکرار و مرور مطالب را ضروری می‌داند؛ در حالیکه ارسطو، خطابه را به چهار جزء تقسیم کرده‌است؛ مقدمه، عرض (طرح موضوع سخن و پرورش آن)، تدلیل (اقامه دلیل برای اثبات مدعا)، خاتمه (حسن ختام). (ن. ک. شریعتی، ۱۳۷۳: ۲۱۷) از آنجا که هدف این پژوهش، بررسی ساختار تک‌نگاری است؛ به شرح ساخت‌گرایی پرداخته می‌شود. ساخت‌گرایی، یک شیوه‌است که «هر جزء یا پدیده در ارتباط با یک کل، بررسی شود یعنی؛ هر پدیده، جزئی از یک ساختار کلی

است.» (شمیسا، ۱۳۷۸: ۱۷۷) ساختار، معنای گسترده‌تر و ژرف‌تری دارد؛ از نظر فردیناند دوسوسور «زبان، مجموعه پراکنده‌ای از عناصر متجانس نیست بلکه دستگاه منسجمی است؛ که در آن هر جزء به جزء دیگر وابستگی دارد و ارزش هر واحد تابع وضع ترکیبی آن است.» (علوی مقدم، ۱۳۷۷: ۱۸۵) خواجه نظام الدین با استفاده از عناصری، مقاصد خویش را برای حاضران در مجالس بیان داشته است که عبارت است از: ساختار بیرونی، ساختار درونی و مفاهیم و موضوعات مجالس.

۱،۲- ساختار بیرونی

ساختار بیرونی، استخوان‌بندی و پیکره اثر است. شرایط حاکم بر دوره‌ای که مؤلف به خلق اثر مبادرت ورزیده؛ در شکل‌گیری ساختار بیرونی بی‌تأثیر نیست. در تاریخ ادبیات فارسی، همیشه بخش عظیمی از متون، متأثر از شرایط سیاسی، اجتماعی و فرهنگی زمان خود هستند که امری طبیعی است؛ اما این تأثیرپذیری در همه آثار به یک اندازه نیست. در متون عرفانی تأثیرپذیری از عوامل خارج از متن نسبت به موضوعات دیگر بسیار کم است.

بیشتر آثاری که مربوط به ملفوظات در هند می‌شود؛ حاصل سخنانی است که در مجالس خانقاهی ایراد می‌شد؛ در تقریرات مجالس عرفانی، به جای «باب» و یا «فصل»، اصطلاح «مجلس» را به کار می‌برند. مجلس، نشستی است که شیخ، به وعظ و تذکیر می‌پردازد. تعداد جلسات نظام الدین در فواید الفؤاد ۱۸۸، افضل الفواید ۳۱ و راحة‌المحبین ۱۱ مجلس می‌باشد. جلسات، با فاصله زمانی اندکی برگزار می‌شد و سخنان آنها، نظم و برنامه‌ای از پیش تعیین شده نداشت. رعایت ترتیب زمانی و توالی آنها در نگارش جلسات از ویژگیهای این کتب است. نثر آنها، ساده و دور از آرایه‌های ادبی و سخن‌پردازی است. سبک نگارش آنها شبیه به هم است؛ با این تفاوت که فواید الفؤاد مفصل‌تر و جامع‌تر است و در پنج جلد نوشته شده است؛ جلد اول: ۳۴ مجلس (۷۰۷-۷۰۸ هجری)، جلد دوم: ۳۸ مجلس (۷۰۹-۷۱۲ هجری)، جلد سوم: ۱۷ مجلس (۷۱۲-۷۱۳ هجری)، جلد چهارم: ۶۷ مجلس (۷۱۳-۷۱۹ هجری)، جلد پنجم: ۳۲ مجلس (۷۱۹-۷۲۲ هجری) می‌باشد. فواید الفؤاد بین سالهای ۷۰۷-۷۲۲، افضل الفواید ۷۱۳ و راحة‌المحبین بین ۶۸۹-۶۹۱ هجری تدوین شده است. تعداد سطرها در فواید الفؤاد حداکثر ۹۰، حداقل ۴ و به طور متوسط بین ۲۵-۳۰؛ در افضل الفواید حداکثر ۱۴۰ و حداقل ۸۰ و در راحة‌المحبین حداقل ۵۷ و حداکثر ۲۰۵ سطر می‌باشد. با مقایسه سطور سه اثر، می‌توان موضوع راحة‌المحبین را، دلیل طولانی بودن مجالس دانست؛ چراکه خواجه در هر مجلس به داستان یکی از پیامبران پرداخته است.

اگرچه مؤلف، راحة‌المحبین را قصص انبیا می‌نامد؛ اما همانند دو تکنگاری دیگر، متناسب با کلام به بیان حکایات مشایخ (فواید الفؤاد ۴۰۰، افضل الفواید ۱۲۸ و راحة‌المحبین ۱۹)، اقوال بزرگان، نکات اعتقادی و اخلاقی- تربیتی نیز می‌پردازد. مجلس نویسان، تقریرات شیخ را در هر مجلس می‌نوشتند. بیان ذکر دقیق تاریخ برگزاری مجالس، یکی از ویژگیهای منحصر بفرد این تکنگاریها است. مکان برگزاری مجالس، در فضای خانقاه و گاه در بام دهلیز (دهلوی، ۱۳۷۷: ۳۵) و یا در خانه ای پیش مسجد آدینه‌ی کیلوکهری بود. (همان، ۹۹ و ۱۰۲). افراد شرکت‌کننده در مجلس، مخاطبان خاص هستند؛ که گاه نامشان را ذکر می‌کند از جمله؛ برهان الدین غریب و مولانا شمس الدین یحیی (راحة‌المحبین، ۱۲۹۰: ۱۵)، شیخ عثمان سیاح، قطب الدین بختیار اوشی، شهاب الدین میر تهی، حسن علی سجزی. (افضل الفواید، ۱۲۸۸: ۴۴) تعداد افراد معدود و هرگز از ده یا بیست تن تجاوز نمی‌کرد. سخنان نظام الدین، ارتجالی بود و موضوع مجلس، در تمام تکنگاریهای با سوال‌های احتمالی مریدان و گفتگوها پیش می‌رفت که تعیین‌کننده بحث می‌شد؛ اما گاهی مجلس، با یک رویداد شروع می‌شد و همان، آغاز بحث مجلس و باب سخن می‌شد؛ نظیر، آزاد کردن برده (دهلوی، ۱۳۷۷: ۴) طعام آوردن (همان، ۱۴)، (همان، ۱۹۲، ۱۸۲، ۱۷۶ و ۳۰۲) و گاه در ضمن مجلس، اتفاقی پیش می‌آمد؛ نظیر، «در اثنای این حکایت جوالقی درآمد و لختی کلمات نافرجام گفت؛ چنانکه لایق مجلس ایشان باشد؛ خواجه ذکره الله بالخیر هیچ نگفت توقعی که او کرد؛ آن را به وفا رسانید.» (دهلوی، ۱۳۷۷: ۶۰) و یا برآوردن نیاز سائل. (همان، ۷۲)، (همان، ۳۰، ۲۹، ۴، ۱۳۳ و ۱۳۴) از رسوم رایج در مجالس، برگزاری مراسم سماع است. سماع، در مجالس شیخ نظام الدین با اشعار سعدی و امیر خسرو که از مریدان خاصه ایشان بود؛ انجام می‌شد؛ نظیر، «خواجه رو به سوی حاضران آورد که قوالان چیزی بگویند ... برجستند و در رقص شدند؛ چندان رقص کردند که پوست کفت ذره ذره گشت و ایشان را جز از خویش نماند؛ بعد از آن چون سماع فرو داشت؛

هر کسی به مقام خود قرار گرفتند.» (افضل الفواید، ۱۲۸۸: ۴۷ و ۴۸)، (همان، ۱۱۶) بیعت کردن و تجدید عهد با شیخ، یکی دیگر از رسوم مجالس است که در تک‌نگاریها به چشم می‌خورد. (دهلوی، ۱۳۷۷: ۱۸، ۷۳، ۸۲، ۱۰۳ و ۱۳۶)، (افضل الفواید، ۱۲۸۸: ۴) نگارش این مجالس به گونه‌ای بود که بیانات شیخ گاهی فی المجلس ثبت نمی‌شد؛ بلکه پس از پایان مجلس، مجلس‌نویسان با آسودگی‌خاطر آنچه که در نشست از اقوال و حکایات مواعظ بر زبان شیخ رفته بود؛ به قلم خویش یادداشت می‌کردند (ن. ک: دهلوی، ۱۳۷۷: ۱۹۷) و پس از تدوین و تکمیل تقریرات، یادداشت‌های خود را در محضر شیخ عرضه می‌کردند؛ تا نظر او را جویا شوند؛ «... چون مطالعه فرمود؛ شرف استحسانی ارزانی داشت و فرمود: نیکو نبشته ای.» (دهلوی، ۱۳۷۷: ۱۴۰)

۲،۲- ساختار درونی

مجلس، از خطبه، طلعه، متن و ختام تشکیل شده است؛ خطبه در خود براعت استهلالی نهفته دارد و به واسطه آن، موضوع خطابه آشکار می‌شود؛ طلعه، آیه و حدیثی است که بر سر منبر بعد از خطبه ایراد می‌شود؛ متن یا تنه اصلی بخش عمده مجلس را تشکیل می‌دهد و شامل؛ آیه، حدیث، شعر و قصص مشایخ می‌شود؛ ختام مجلس هم با دعا به پایان می‌رسد. این ساختار در مجالس، قدمت دیرین دارد؛ خواجه نصیرالدین طوسی می‌گوید: «اکثر اقوال خطابی را صدری و اقتصاصی و خاتمه‌ای باشد.» (طوسی، ۱۳۷۵: ۴۱۶) مضمون مجالس، گفتگوهای غیر رسمی، شرح عقاید و تعاملات بین شیخ و مریدانش است؛ این سبک خطابه، تنوع موضوعات گسترده‌ای را به همراه دارد؛ زیرا از یک سو داستان زندگی است که با خاطرات و شرح حال شیخ است و از سوی دیگر، نکات متعددی از عقاید اسلامی، احکام شرعی و مسائل عرفانی را بیان می‌کند؛ در نتیجه، بدون ساختار و منقطع هستند. ملفوظات خواجه نظام‌الدین اولیا نیز، این گونه هستند و بیشتر مقتضیات مجلس، تعیین کننده ساختار می‌شود؛ خطبه ندارد؛ طلعه آن با جملات؛ «دولت پایوس آمد»، «سخن در نماز افتاد»، «سخن در باب بندگان و زیردستان افتاد» و جملاتی از این دست آغاز می‌شود؛ متن مجلس به سبب شرایط و سوال‌های احتمالی مریدان پیش می‌رفت؛ که تعیین کننده بحث می‌شد و شیخ نیز در بین کلام خود مناسب مجلس، اشعاری بر زبان می‌آورد؛ که گاه متعلق به خود شیخ و گاه از دیگران بود. از عناصر وعظ نیز همچون؛ آیه و حدیث و حکایت در سطح گسترده استفاده می‌شد؛ ختم مجالس نیز، قاعده مشخصی نداشت و گاه، با جمله «والله موفق»، «الحمد لله علی ذلک» به اتمام می‌رسید. زبان ملفوظات خواجه، ساده است و نثری روان دارد؛ زیرا جملات شیخ همان گونه که ایراد می‌شد به صورت مکتوب درمی‌آمد. لازم به ذکر است که، ملفوظات در شبه قاره به چند صورت نوشته می‌شد؛ یک دسته ملفوظاتی که مطابق تاریخ مجالس تنظیم شده‌اند و روزنوشت هستند همانند؛ جامع العلوم و ملفوظات چشتیان که در این دسته قرار می‌گیرند؛ دسته‌ای دیگر، که به صورت فصول است و تعلیمات شیخ نمود بیشتری دارد؛ در این رابطه می‌توان به خزانه الفوائد الجلالیه، ملفوظات محمد بخاری (۷۸۵ م) و معدن المعانی اشاره کرد و گاهی نیز در نقل ملفوظات شیخ، ترتیبی رعایت نشده است مانند؛ احوال و سخنان خواجه عبيدالله احرار. به طور کلی؛

«نثر مجالس، دارای ویژگی‌هایی است که آن را از دیگر انواع نثر جدا می‌سازد. یکی از ویژگی‌های آن گفتاری بودن و در آمیختگی آن با نثر ادبی است؛ بدین معنی که، در این مجالس لحن خطابی از یک سو و رعایت حال شنوندگان و ارائه سخن به اقتضای مقام از سوی دیگر، مورد توجه قرار می‌گیرد؛ اما در هر حال هدف اصلی آن، هدایت مردم به سوی خیر و کمال است.» (رستگار فسایی، ۱۳۸۰: ۲۵۵) اما در هر حال هدف اصلی آن، هدایت مردم به سوی خیر و کمال است.» (رستگار فسایی، ۱۳۸۰: ۲۵۵)

عمده‌ترین بخش‌های ملفوظات خواجه، عبارت است از: حکایات و شرح احوال مشایخ، مسائل مربوط به آداب و رسوم چشتیه، تشریح مسائل عرفانی، پرداختن به واجبات و انجام مستحبات داستان‌های مربوط به پیامبران و صحابه، مباحث اخلاقی و کلامی. مجالس خواجه، طرح و ساختار منظم ندارد و شیخ در ایراد خطبه و دیگر ارکان مجلس گویی الزامی نمی‌بیند. نظام الدین اولیا، همانند دیگر مشایخ صوفیه با توجه به نوع مخاطبان، شیوه‌هایی را برای توضیح و تبیین مطلب خویش انتخاب می‌کرد؛ درنگی در این شیوه‌ها با ذکر نمونه‌هایی از گفتار شیخ، خالی از فایده نیست و ما را در شناخت ساختار درونی ملفوظات یاری می‌رساند.

الف- آیات

دلنشین‌ترین زینت سخنوری در مجالس صوفیه به کار بردن آیات زیبای قرآنی در لابلای کلام است؛ که ارزش سخن را دوچندان کرده و تاثیر کلام بر مخاطب را افزایش می‌دهد؛ زیرا مستمع به صحت وثوق کلام اطمینان دارد.

«قرآن کریم، محور اندیشه مشایخ چشت بود؛ مطالعه آن را با تلاوت یا به تفسیر، برای بیداری و آگاهی لازم می‌دانستند. نظام الدین در قرائت و تجوید مهارت داشت. مشایخ به حفظ قرآن هم اهمیت می‌دادند؛ تفهیم قرآن را بر تفسیر برتری می‌نهادند. نظام الدین اولیا می‌گفت که؛ در کتاب الله چهار چیز است: عبارت، اشارت، لطایف و حقایق. عبارت برای عوام الناس است؛ اشارت برای خواص؛ لطایف برای اولیا الله و حقایق برای انبیا. آنان اعتقاد داشتند که تلاوت قرآن با خلوص، روح را جلا می‌دهد و آینه پرتو قدس می‌سازد.» (سبحانی، ۱۳۷۷: ۲۰۶)

خواجه بر حفظ قرآن و قرائت سوره‌هایی چون؛ یاسین، یوسف، حمد، مزمل، نوح، اخلاص و... تاکید می‌کند و برای استناد سخنانش با توجه به موضوعات مطرح شده از آیات، داستانهای قرآنی و بیان لطایف آن در حین مجلس‌گویی بهره می‌برده است. تامل در ملفوظات نظام الدین، مخاطب را به دو نکته رهنمون می‌کند؛ نخست، تاکید بر قرائت سوره اخلاص است از آنجا که آن را، «سوره الاساس خوانده‌اند و چون طریق ارتباط خلق با خالق با این اسماء و صفات است- چنان که در حدیث آمده: «برای هر چیزی نسبتی است و نسبت پروردگار سوره اخلاص است»- این سوره را سوره «نسبه الرب» نیز نامیده‌اند. و همچنین است دیگر، اسماء و عناوین این سوره که هر یک معنا و نسبت و اثری را می‌نمایند-گویا چون یک ثلث قرآن راجع به توحید و اسماء و صفات خدای متعال است و خلاصه آن در این سوره آمده، در احادیثی از طرق مختلف رسیده که: «هر که سوره توحید را بخواند؛ چنانست که یک ثلث قرآن را خوانده باشد.» (طالقانی، ۱۳۶۲: ۳۰۴/ج ۴)

نکته دیگر، سور یادشده به جز بقره، سوره‌های مکی هستند؛ این سوره‌ها غالباً لحنی کوبنده و بیدار کننده دارند و «یا ایها الناس» در آن به کار رفته است؛ آیات همگی جز در موارد معدودی اندک، مملو از اشارات است و بیشتر روی چند موضوع تکیه می‌کند؛ «معارف اسلامی مخصوصاً توحید و معاد و روی انذار مشرکان و گنهکاران و ستمگران و روی درسهای عبرتی که در تاریخ پیشینیان وجود داشته است.» (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۳/ج ۱۱) تاکید دارند.

ب- احادیث

احادیث، سخنانی است که پیامبر اکرم و ائمه اطهار به زبان آوردند. آنچه در قرآن به طور اجمالی بیان می‌گردد؛ در احادیث تفصیل می‌یابد.

«بعد از قرآن، مطالعه احوال و سخنان پیامبر لازم بود. نظام الدین، بیش از دیگران درباره حدیث سخن گفته است؛ مشهور است که وی غرق در حدیث بود؛ حدیث را پیش کمال الدین زاهد خوانده بود؛ مشارق را از حفظ داشت یعنی؛ ۲۲۲۵ حدیث را از بر کرده بود؛ علاقه‌ای که به حدیث داشت و عشقی که به دانستن زوایای حیات حضرت رسول ابراز می‌کرد؛ از فواید الفؤاد و سیر الاولیا و در نظامیه استنباط می‌شود.» (سبحانی، ۱۳۷۷: ۲۰۷)

به عنوان مثال؛ از ۲۹ حدیثی که در فواید الفؤاد آمده ۲۵ حدیث از پیامبر اکرم (ص) است که نشانه ارادت خواجه به رسول مرسلین می‌باشد.

ج- اقوال بزرگان

اقوال و سخنان بزرگان و مشایخ صوفیه، از جمله زینت‌های سخنوری است که مشایخ صوفیه از آن استفاده می‌کردند. خواجه نظام الدین با صحبت درباره موضوع یا مطلبی به جهت تایید، توضیح یا مستند ساختن سخنانش و یا به دلایل دیگر، از اقوال بزرگان که اغلب مشایخ طریقت هستند؛ استفاده کرده است از جمله؛ ابراهیم ادهم، حسن بصری، رابعه، بایزید بسطامی، شیخ قطب الدین بختیار، جنید، ابوسعید ابوالخیر، شهاب الدین سهروردی، شیخ فرید الدین گنج شکر و با تعمق در آنها می‌توان به شاخص بودن فریدالحق و الشرع و الدین پی برد؛ چراکه وی مرشد نظام الدین است و مرید در همه احوال، پیر خود را راهنما قرار می‌دهد.

د- اشعار

یکی دیگر از عناصر مجالس خواجه که در جهت وعظ و تربیت بهره گرفته شده، شعر است. شعر خوانی، از ضروریات مسلک صوفیه است.

«شعر، نزد صوفیه فقط نتیجه سکر و وجد نیست و همواره تنها جذبات و غلبات روحانی را بیان نمی‌کند؛ زیرا در مجالس وعظ و تذکیر و در زهد و تحقیق، بیان معانی از لونی دیگر است و از این روست که معانی مربوط به مناجات و موعظه و مضامین راجع به حقایق شریعت نیز در شعر صوفیه منعکس شده است و این گونه معانی شعر تعلیمی صوفیه را پدید آورده است؛ که عالی‌ترین و قوی‌ترین مظاهر آن را در حدیقه سنایی و مثنویات عطار مولوی باید جست.» (زرین کوب، ۱۳۴۴: ۱۷۷) از آنجا که در نظر چشتیه، شریعت بر طریقت رجحان دارد و پایبندی به آن ضروری است؛ به مثنوی‌های سنایی و عطار نگاه خاص دارند؛ زیرا آثار سنایی بخصوص حدیقه در بیان عقاید صوفیه، کم و بیش در حدود ظواهر شریعت است؛ این کتاب، اولین منظومه مهم صوفیه در بیان حالات عرفا است و شاعر در آن به مطابقت با شریعت مقید بوده است و در بیان عقاید و تعالیم خویش به بیان قصص پرداخته است. در مثنوی‌های عطار نیز، بیان مقامات و حالات مورد نظر است و سعی وی نیز در آن است که مثل سنایی در منظومه‌هایش لب شریعت را بیان کند و مجاهدت و عمل را سبب وصول به حقیقت بداند. غیر از قالب مثنوی که صوفیه برای تعلیم و تقریر به کار برده‌اند؛ «رباعیات ابوسعید در این طریقت مقبول بود.» (سبحانی، ۱۳۷۷: ۲۰۷) با این که خواجه نظم را بر نثر ترجیح می‌دهد: «سخن در نظم و نثر افتاد بر لفظ مبارک راند؛ که سخن خوب که شنیده می‌شود؛ هر آینه ذوقی حاصل می‌آید و هر معنی که به نثر شنیده شود؛ همان معنی اگر نظم کرده سماع می‌افتد؛ ذوقی بیشتر است.» (دهلوی، ۱۳۷۷: ۸۰) و مدح را نکوهش می‌کند؛ «که شعر چیزی لطیف است؛ اما چون مدح می‌کنند و بر کسی می‌برند سخت بی‌ذوق است:

شعر در وصف حال بس سره‌ایست چون به خواهش رسید مسخره‌ایست

(دهلوی، ۱۳۷۷: ۲۱۶) ولی معتقد بود که؛ «می‌باید که قرآن خواندن بر شعر گفتن غالب آید.» (دهلوی، ۱۳۷۷: ۲۹۵) با این احوال، وی نیز، همانند سایر صوفیان در جلسات خود به مناسبت حال و مقال اشعاری از عرفا و شعرا از جمله؛ اوحدالدین کرمانی، ابوسعید ابی‌الخیر، سیف‌الدین باخرزی و سنایی و... می‌خواند که در ملفوظاتش دیده می‌شود. از میان تمام شاعران ایران بسامد اشعار حدیقه سنایی و غزلیات عطار بیش از دیگران است؛ همچنین وی از بین قالبهای شعری، رباعی را برمی‌گزیند.

ه- حکایات

چشتیان، همانند دیگر صوفیان در تعلیم آموزه‌های تصوف، از روش‌های مبتنی بر بیان داستان‌ها و حکایات به منظور باقی ماندن در ذهن مخاطب و تاثیر بر آنها استفاده می‌کردند و به ذکر حالات و مقامات مشایخ قدما، مثل؛ شبلی، جنید، بایزید، رابعه و حلاج استناد می‌نمودند. آوردن داستان در ضمن کلام در میان مجلس‌گویان رسمی کهن بوده است؛ از آنجایی که موضوعات مورد بحث آنان، بر محور دین و مذهب بوده به ناچار داستان‌های آنها مربوط به پیامبران یا داستان‌های تاریخی عهد پیامبران، صحابه، خلفا و زاهدان است؛ بی‌شک بیشترین جاذبه، مربوط به داستان‌های انبیا است؛ زیرا از نظر اعتقادی مورد توجه همگان است. خواجه نیز، تعالیم اخلاقی و عرفانی خود را به حکایاتی از زندگی احوال و سلوک انبیا و مشایخ طریقه خود مزین کرده است و این، بیشترین عنصری است که وی در مجالس و گفتارهایش استفاده کرده است. ملفوظات خواجه، مشحون از نام عرفایی است که، حکایاتی از آنها نقل شده به گونه ای که در فواید الفوائد بیش از ۴۰۰، افضل الفوائد ۱۲۸ و راحة‌المحبین ۱۹ داستان نقل شده است. حکایات نظام الدین، علاوه بر اینکه بیشتر جنبه تعلیمی و تربیتی دارد، حاوی اطلاعات سودمندی درباره سرگذشت مشایخ است که به قصد پند گرفتن و عمل کردن برای حاضران و مریدان ایراد می‌کرد.

«شیخ به تجربه‌ای که در رفتار با بنی نوع آدم کسب کرده بود؛ به ژرفای سرشت آدمی، نیک آگاه بود و زایران خدمت شیخ، عموماً از پند و اندرزهای او خشنود می‌شدند. نقل است؛ که علم لدنی او که آن را به زبان اهل عرفان بیان می‌کرد؛ آنان را که به دیدارش آمده بودند؛

دستگیر بود. حتی علما که به دشمنی با صوفیان زبانزد همگان‌اند؛ هنگام شنیدن سخنانش به حیرت می‌افتادند؛ چرا که نظام الدین، در شیوهٔ تعلیم صوفیانه که متضمن استفاده از حکایات بود؛ مهارت داشت.» (رضوی، ۱۳۸۰: ۱۹۸)

اغلب حکایات عرفانی در داشتن ایجاز با یکدیگر مشترک‌اند. حکایاتی که خواجه در مجالس خود به آن استناد می‌کند؛ به دو دسته تقسیم می‌شود: نخست آن که؛ مربوط به مشایخ صوفیه است که «از تنوع ساختاری برخوردار نیستند.» (رضوانیان، ۱۳۸۹: ۵۰) و «به صورت عام قهرمان اصلی حکایات عرفانی، عارف یا صوفی صاحب نام و کرامتی است و قهرمان فرعی یا سویه دیگر آن، انسان عامی یا حیوان است.» (ن. ک. عباسی، ۱۳۸۷: ۱۲۶) که مضامین متفاوت دارد. بیان مقام معنوی شیخ از عهد طفولیت او (دهلوی، ۱۳۷۷: ۱۲۵)، پیش بینی مرگ (دهلوی، ۱۳۷۷: ۲۶۴)، کرامت (دهلوی، ۱۳۷۷: ۸۰)، آموزه‌های عرفانی (دهلوی، ۱۳۷۷: ۱۸)، نکات اجتماعی-اخلاقی (دهلوی، ۱۳۷۷: ۱۷۸)، نگاه شریعتی (دهلوی، ۱۳۷۷: ۷۶) و اندیشه‌های کلامی (دهلوی، ۱۳۷۷: ۸۸) مهم‌ترین مضامین حکایت‌های شیخ است.

و دیگر، داستان‌های پیامبران، صحابه‌ی ایشان و حکایات مربوط به آنهاست مثل: معجزات پیامبر، معراج و راحة‌المحبین قصص انبیا است؛ که با داستان حضرت آدم شروع می‌شود و خواجه هر جلسه را به ذکر داستان یکی از پیامبران اختصاص می‌دهد. در دیگر ملفوظات هم حکایاتی از یعقوب، یوسف، ابراهیم و... دیده می‌شود؛ اما آنچه حائز اهمیت است در فواید الفؤاد نام پیامبر اسلام ۸۳ بار آمده و علت آن هم، اندیشه‌های اعتقادی اوست که به آن مباهات می‌کند؛

«حق سبحانه و تعالی این سعادت‌ها که ما را داد؛ هیچکس را نداد. اول آنکه از امت رسالت پناه علیه السلام گردانید؛ الحمدلله، دویم آن که از ملت ابراهیم خلیل الله، سیم آنکه در مذهب امام اعظم یعنی؛ ابوحنیفه کوفی گردانید؛ چهارم آنکه مسلمان آفریده و گوینده لا اله الا الله محمد رسول الله گردانید.» (راحة‌المحبین، ۱۲۹۰: ۱۵ و ۱۶)

و- سوال و جواب

سخنان حاضران در مجلس نیز، قسمتی از محتوای کتب را در بر می‌گیرد؛ این سخنان شامل پرسش و حکایت گفتن حاضران می‌شد؛ که مولف آنها را ثبت می‌کرد؛ به همین دلیل حوادث و جریانات نیز بخشی از محتوای کتب را تشکیل می‌دهد. در معنای عرس از وی سوال شد؛ «فرمود: که عرس عروسی کردن است و نیز، معنی عرس فرود آمدن کاروان است در شب.» (دهلوی، ۱۳۷۷: ۱۴۸) و یا حضار، «نظر مشایخ را دربارهٔ مراتب سلوک سوال می‌کنند...» (راحة‌المحبین، ۱۲۹۰: ۳۹) گاهی نیز، سوالات با جمله «حکایت افتاده بود» مطرح می‌شود؛ که به دفعات در افضل الفواید دیده می‌شود.

۳،۲- مفاهیم و موضوعات مجالس

از آنجا که تک نگاری‌های امیرحسن سجزی و امیرخسرو دهلوی مهم‌ترین، ادوار زندگی نظام الدین اولیا را در بر می‌گیرد؛ می‌تواند در توصیف همه جانبه سیمای شیخ، بسیار راهگشا باشد. مفاهیم به کار رفته در ملفوظات را می‌توان به مباحث عرفانی، شریعتی، کلامی و اخلاقی-اجتماعی دسته بندی کرد؛ که به اجمال به آن پرداخته می‌شود:

الف- عرفانی

خواجه در این بخش، به ذکر آداب، مقامات و موانع سلوک می‌پردازد. سیر و سلوک مهم‌ترین، بخش عرفان عملی است؛ انسانی که قصد دارد راه معنوی را بییماید؛ بر اساس توصیه و تاکید بزرگان تصوف، آداب و رسومی را باید رعایت کند؛ که از لوازم ضروری این راه است. طریقت چشتیه، همانند دیگر مکاتب عرفانی، پایبند مبانی و روش‌هایی هستند؛ تا سالک را به مقصد اصلی یعنی؛ معرفت حق رهنمون سازند. می‌توان این اصول را در رساله‌ها و کتاب‌های ایشان دریافت. به اعتقاد نظام الدین، پیر در هدایت مریدان همواره جانب شریعت را حفظ کرده و برای دستورهایی که در سلوک می‌دهد، مستند در سنت است. (ن. ک. دهلوی، ۱۳۷۷: ۱۷۷) آداب مرسوم از نگاه خواجه عبارت‌اند از: رازداری، تزکیه، بیعت، مجاهده مشاهده، ذکر، سماع، آداب خرقه‌پوشی، آداب مرید و مراد.

مراد از مقامات، مراتبی است؛ که سالک در طی طریق و برای رسیدن به کمال یکی پس از دیگری به آنها نائل می‌شود. در ترتیب و شرح مقامات، وجوه افتراق و اشتراک وجود دارد. مقامات دهگانه سلوک عبارت از: توبه، ورع، زهد، فقر، صبر، شکر، خوف، رجا، توکل و رضا. رسیدن به آنها بستگی به مجاهدات صوفی دارد. توبه، زهد و ترک دنیا، صبر، خوف و رجا، توکل، تسلیم و رضا، مقاماتی است که خواجه درباره آنها بحث نموده است. «وی لغزش راه سلوک را اعراض، حجاب، تفاضل، سلب مزید، سلب قدیم، تسلی و عداوت می‌داند.» (دهلوی، ۱۳۷۷: ۲۰) پس از طی مقامات، آگاهی از موانع سلوک ضرورت دارد؛ با وجود حجابها گذر به آسانی میسر نمی‌شود؛ بنابراین ترک رذایل و اجتناب از آن بر تحلیل یعنی؛ آراستن نفس به زیورهای فضایل اخلاقی، مقدم است. ظاهرینی، خشم و شهوت، سعایت، خنده، بهتان و سوگند دروغ موانعی است که خواجه آنها را نکوهش کرده است.

ب- شریعتی

در سلسله چشتیه، شریعت، مقدم بر طریقت است و طی طریق را مستلزم گذر از آن می‌دانند. نه تنها مریدان بلکه شیخ هم باید تمام واجبات و فرائض دینی و حتی مستحبات شرعی را با دقت به جا آورد. از نظر اعتقادی، خواجه سنی مذهب است؛ بر همین اساس از ابوبکر، عمر، عثمان و سپس حضرت علی (ع) نام می‌برد؛ که نشان از اعتقاد وی به خلفا است. زمانیکه حضرت نوح کشتی می‌ساخت؛

«بدو گفتند چهار تخته دیگر می‌باید؛ که کشتی تمام شود. مهتر نوح پرسید: چهار تخته دیگر به نام کیست؟ که می‌باید. در حال، جبرئیل فرود آمد. گفت: یا نوح، خدای تعالی می‌فرماید: که محمد رسول الله را چهار نفر یاراند؛ که بی‌نام ایشان، کشتی درست نیاید. گفت: ایشان کدامند؟ گفت: ابوبکر، عمر، عثمان و علی مرتضیٰ علیهما السلام.» (راحة‌المحبین، ۱۲: ۱۲۹۰)

وی «نسبت به شیعه ارادت خاصی نشان داده است.» (دهلوی، ۱۳۷۷: ۲۹۵) نقل می‌کند؛ پیامبر فرمود:

«خدای تعالی، پیغامبران را از درختان پراکنده بیافرید. مرا و علی را از یک درخت. پس من تنهام و علی، شاخه‌های آن و حسن و حسین میوه آن و اولاد و اتباع ایشان برگ‌های آن. پس هر کس که تعلق کند؛ به شاخی از شاخه‌های آن، رهایش یابد از آتش دوزخ.» (راحة‌المحبین، ۳۸: ۱۲۹۰)

«او عاصیان را امیدوار به شفاعت فاطمه علیها السلام می‌کند.» (راحة‌المحبین، ۴۷: ۱۲۹۰) در انجام فرائض دینی، نظام الدین در ملفوظاتش به کرات به مریدانش سفارش می‌کند؛ که علاوه بر نمازهای واجب، نمازهای مستحبی چون؛ عید الضحی، عید فطر، نیمه شعبان، تسبیح، اشراق و استعاذه استخاره را بخوانند. (دهلوی، ۱۳۷۷: ۴۴، ۴۵، ۲۸، ۱۹۶)، (افضل الفوائد، ۱۱۴، ۱۱۰، ۹، ۱۱۷) در نگاه او، نماز جایگاه ویژه‌ای دارد؛ در راحة‌المحبین مکرراً آمده است؛ که با شنیدن بانگ نماز، سخن را قطع می‌کند و آن را به جماعت می‌گزارد. (۱۹_۲۴_۳۲_۳۴_۴۳)، (افضل الفوائد، ۱۱۴، ۱۱۰، ۹، ۱۱۷)

ج- کلامی

اندیشه نظام الدین، نشأت گرفته از تعالیم اسلامی است. وی حنفی مذهب است و خدا را شاکر است که؛ «در مذهب امام اعظم یعنی؛ ابوحنیفه کوفی گردانید.» (راحة‌المحبین، ۱۵: ۱۲۹۰) ولی بن مایه کلامی وی در حوزه جبر و اختیار و رویت خدا در قیامت، اشعری است؛ که به اجمال به آن پرداخته می‌شود:

خواجه، همچون اشاعره معتقد است؛ افعال انسان تنها به قدرت خدا صورت می‌پذیرد و انسان در انجام آن دخالت ندارد. «هر فعلی که از بنده در وجود می‌آید؛ از خیر و شر خالق آن خداوند تعالی است. پس هرچه می‌رسد؛ از آنجا می‌سد از کسی بهر چه باید رنجید؟» (دهلوی، ۱۳۷۷: ۲۹۳) نظام هستی در چارچوب «جف القلم بما هو کائن» مدیریت می‌شود: «آن کس را نیکبخت آفریده اند؛ هم در بطن مادر از مبتدا و حال او نیکبخت آفریده‌اند. هرکه را شقی آفریده‌اند؛ هم در بطن مادر شقی آفریده‌اند.» (افضل الفوائد، ۱۴۵: ۱۲۸۸)

یکی دیگر از موضوعات کلامی بحث برانگیز، مسئله امکان رویت باری تعالی در این جهان و جهان دیگر است. «در اصطلاح عرفاء، رؤیت عبارت از مشاهده به بصر است؛ خواه در دنیا و خواه در آخرت باشد و مراد از رؤیت در اصطلاح صوفیان، رؤیت حق و لقاء او است.» (سجادی، ۱۳۵۷: ۴۷۰)

«از جمله مسائل مذهب اشعری، آن است که هر موجودی که باشد؛ صحیح باشد که مرئی شود. و مصحح رؤیت وجود است و باری تعالی موجود است؛ هر آینه رؤیت حضرتش صحیح باشد و شرع به آن ورود یافته که مومنان در آخرت به کرامت قالَ اللَّهُ تَعَالَى وَجْهٌ یَوْمَئِذٍ نَاضِرٌ الی رَبِّهَا نَاضِرٌ» (شهرستانی، ۱۳۳۵: ۷۳) هستند.

ایشان برای اثبات نظر خود از این روایت پیامبر استفاده نمودند؛ که «گرامی‌ترین بهشتیان نزد خدا، کسانی هستند که به وجه خدا هر صبح و شام می‌نگرند. این اندیشه در ذهن خواجه نظام الدین مندرج شده که «رویت خداوند در قیامت بعد از مرگ امکان پذیر است.» (دهلوی، ۱۳۷۷: ۵۰)

د- اخلاقی-اجتماعی

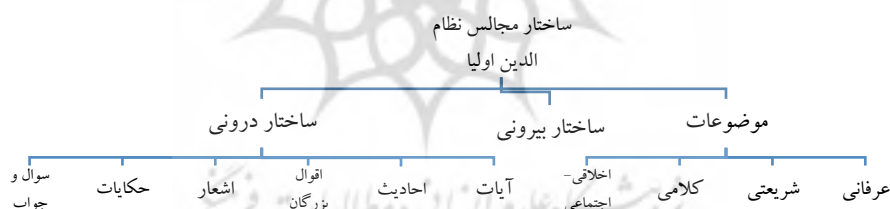
نکات اخلاقی که شیخ در مجالس خود بدانها اشاره دارد؛ بعد اجتماعی برجسته‌ای دارند و نشان می‌دهد؛ نظام الدین اولیا بر ابعاد اجتماعی آموزه‌های اخلاقی و عرفانی تأکید بسیار دارد. آموزه‌های اخلاقی-اجتماعی شیخ در دو دسته سلبی و ایجابی قابل تقسیم‌بندی است. هر چند گزاره‌های سلبی شیخ در قیاس با گزاره‌های ایجابی برجسته‌تر است و نشان می‌دهد که او در بیان این آموزه‌ها به ویژگی‌های روحی و روانی مریدان و مخاطبان توجه داشته‌است. از ویژگی‌های اخلاقی که شیخ، مریدان را به ترک آنها فرا می‌خواند و جنبه سلبی دارند؛ سعایت و بهتان است. دعوت به ویژگی‌های اخلاقی نیک که غالباً ریشه در آموزه‌های قرآنی و دینی دارد؛ در مجالس شیخ آن چنان برجسته است که رذایل اخلاقی در برابر آن رنگی ندارد. نکات اخلاقی شیخ، گستره وسیعی دارد و شامل مواردی است که خلوت و فردیت انسان تا حلقه‌های پیوند او را با اجتماع فرا می‌گیرد و از وسعت دید او حکایت می‌کند. عفو و مدارا، رحم و شفقت، تواضع، پرده‌پوشی، احترام به والدین، احترام به پیران، حق همسایگی، صله رحم، عیادت بیمار، مصاحبت و هم‌نشینی با مردم، مودت و اخوت بین انسان‌ها، صدقه و اطعام از مهم‌ترین نکات اخلاقی است که شیخ مخاطبان را بدانها فرا می‌خواند.

۳. نتیجه‌گیری

نظام الدین اولیا، یکی از بزرگان فرقه چشتیه در شبه قاره هند است؛ وی به کمک آداب و تعالیم خاص خود در مجالس توانست؛ اسلام را در شبه قاره هند گسترش دهد و نهادینه سازد. نتایج حاصل از این پژوهش نشان می‌دهد که ساختار بیرونی، درونی و مفاهیم، عناصری هستند که نظام الدین در مجالس خود به آنها توجه ویژه‌ای دارد. بر اساس ساختار بیرونی، مجالس بیشتر در فضای خانقاه برگزار می‌شده‌است. افرادی که در جلسه حضور دارند مخاطبان خاص هستند؛ که گاه نامشان را ذکر می‌کند. مجلس-نویسان هر جلسه با ذکر تاریخ در آغاز هر مجلس، تقریرات شیخ را می‌نوشتند. خطبه، طلیعه، متن مجلس و ختام اجزایی هستند که در مجلس دخیل اند. مجالس نظام الدین طرح و ساختار منظمی ندارد و شیخ الزامی در ایراد خطبه و دیگر ارکان مجلس‌گویی نمی‌بیند. در ساختار درونی، نظام الدین، شیوه‌هایی را برای توضیح و تبیین مطلب خویش انتخاب می‌کند که مهم‌ترین آنها عبارت‌اند از؛ استناد به آیات برای ارزش بخشیدن به کلام و تاثیر بر مخاطب، بیشتر سوره‌هایی که در ملفوظات آمده مکی است؛ به نظر می‌رسد خواجه تعمدی در ذکر آنها داشته‌است؛ زیرا ویژگی عمومی آنها انذار است. نظام الدین احادیث زیادی در خاطر داشت که بیشتر آنها کلام پیامبر اکرم (ص) است. وی همچنین برای مستند ساختن سخنانش از اقوال مشایخ استفاده کرده‌است. با تامل در ملفوظات می‌توان به ممتاز بودن اقوال شیخ فریدالدین پی برد؛ زیرا سخنان وی در ملفوظات بسامد بالایی دارد. از دیگر عناصری که نظام الدین در جهت وعظ و تربیت از آن بهره می‌برده؛ شعر است؛ از میان تمام شاعران ایران، بسامد اشعار حقیقه سنایی و

غزلیات عطار بیش از دیگران است؛ همچنین وی از بین قالبهای شعری، رباعی را برمیگزیند. حکایت، بیشترین عنصری است که خواجه در مجالس و گفتارهایش استفاده کرده است؛ وی در مجالس مختلف با توجه به موضوع مورد بحث به منظور تفهیم بهتر و تاثیر بیشتر سخنش بر مخاطبان با استفاده از حکایات ساده و پرمحتوا به مقصود خود که ارشاد و هدایت مجلسیان بود نائل می‌گشت. به گونه‌ای که در فواید الفوائد بیش از ۴۰۰، افضل الفوائد ۱۲۸ و راحة‌المحبین ۱۹ حکایت نقل شده‌است. حکایاتی که خواجه در مجالس خود به آن استناد می‌کند؛ به دو دسته تقسیم می‌شود: حکایت‌هایی از مشایخ صوفیه و قصص انبیا، سخنان حاضران در مجلس نیز، بخش دیگری از ساختار درونی ملفوظات را در برمی‌گیرد؛ این سخنان شامل پرسش و حکایت گفتن حاضران می‌شد که مؤلف آنها را ثبت می‌کرد.

مفاهیم به کار رفته در ملفوظات را می‌توان به مباحث؛ عرفانی، شریعتی، کلامی و اخلاقی-اجتماعی دسته بندی کرد. وی حنفی مذهب و اشعری مسلک است؛ در حوزه کلام، در بحث جبر، اختیار و رؤیت خدا همچون اشاعره می‌اندیشد و بر این باور است که فاعل همه افعال خداست. در باب رؤیت خداوند نیز معتقد است؛ که می‌توان خدا را با چشم سر در قیامت دید. محوری‌ترین آموزه های نظام الدین، تأکید فراوان او در پایبندی به شریعت است؛ نه تنها مریدان بلکه شیخ هم باید تمام واجبات و فرائض دینی و حتی مستحبات شرعی را با دقت به‌جاآورد. از آداب و رسوم سلوک، آگاهی دارد؛ مقاماتی را برمی‌شمارد و استغراق در یاد حق را به واسطه تزکیه نفس میسر می‌داند و معتقد است ظاهربینی، خشم و شهوت، سعایت، خنده، بهتان و سوگند دروغ از موانع طریقت است. از دیگر مباحث مطرح شده، می‌توان مفاهیم اخلاقی و اجتماعی را برشمرد؛ که همواره در سلوک مورد توجه است و سالک، ملزم به رعایت آن است. در نگاه اخلاقی-اجتماعی همه مخلوقات الهی شایسته محبت هستند و خواجه مریدان را به انجام آن ترغیب می‌کند.

فهرست منابع

الف. منابع فارسی

۱. **قرآن کریم**. ترجمه مهدی الهی قمشه ای.
۲. ارسطو، (۱۳۹۲). **خطابه**. ترجمه اسماعیل سعادت. چاپ اول. تهران: انتشارات هرمس.
۳. استاینفلز، امینا. (۱۳۹۸). محمد احسان مصحفی. «سبک ملفوظات در تصوف آسیای جنوبی». **نشریه اطلاعات حکمت و معرفت**. سال چهاردهم. شماره ۲. صص ۲۸-۳۳.
۴. انوشه، حسن. (۱۳۸۰). **دانشنامه ادب فارسی ادب فارسی در شبه قاره هند پاکستان بنگلادش**. جلد چهارم بخش سوم غ ی. چاپ اول. تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

۵. انوشه، حسن. (۱۳۸۱). *فرهنگ‌نامه ادبی فارسی دانشنامه ادب فارسی*. جلد ۲. چاپ دوم. تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۶. دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۷). *لغت نامه*. جلد چهاردهم. چاپ دوم. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۷. دهلوی، خواجه حسن. (۱۳۷۷). *فوائد الفوائد*. ملفوظات خواجه نظام الدین اولیا بدیوانی. تصحیح محمد لطیف ملک. به کوشش دکتر محسن کیانی. چاپ اول. تهران: انتشارات روزنه.
۸. دهلوی، امیر حسن. (۱۳۸۵). *فوائد الفوائد*. تصحیح توفیق ه. سبحانی. تهران: زوار.
۹. دهلوی، امیر خسرو. (۷۲۵). *افضل الفوائد*. شماره میکروفیلم: ۳۰/۳. [نسخه خطی] تالیف ۷۱۳ ق. تاریخ کتابت: ۱۲۸۸ ق.
۱۰. دهلوی، امیر خسرو. (۷۲۵). *افضل الفوائد*. شماره کتابخانه: ۱۴۷۵/۵. میکروفیلم: ۶۶/۶. [نسخه خطی] تالیف ۷۱۳ ق. تاریخ کتابت: ۱۰۸۰ ق.
۱۱. دهلوی، امیر خسرو. (۷۲۵). *راحة المحبین*. فهرست میکروفیلم‌های کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران. جلد ۲. تالیف محمد تقی دانش پژوه صفحه ۹۸؛ که اصل آن در کتابخانه بانکی پور هند به شماره ۱۶۴۲ (قسمتی از رساله) جلد ۱۷ صفحه ۱۱۴ است. میکروفیلم: ۳۲۰۳ [نسخه خطی] تاریخ کتابت: ۱۲۹۰ ق.
۱۲. رستگار فسایی، منصور. (۱۳۸۰). *انواع نثر فارسی*. چاپ اول. تهران: سمت.
۱۳. رضوانیان، قدسیه. (۱۳۸۹). *ساختار حکایت‌های عرفانی*. چاپ اول. تهران: سخن.
۱۴. رضوی، سید اطهر عباس. (۱۳۸۰). *تاریخ تصوف در هند*. ترجمه منصور معتمدی. چاپ اول. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
۱۵. زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۴۴). *ارزش میراث صوفیه*. طهران: انتشارات آریا.
۱۶. زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۶۲). *یادداشت‌ها و اندیشه‌ها*. تهران: جاویدان.
۱۷. سبحانی، توفیق ه. (۱۳۷۷). *نگاهی به تاریخ ادب فارسی در هند*. چاپ اول. تهران: انتشارات دبیرخانه شورای گسترش زبان و ادبیات فارسی.
۱۸. شریعتی سبزواری، محمد باقر. (۱۳۷۳). *اصول و مبادی سخنوری*. چاپ اول. قم: مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.
۱۹. شفیع کدکنی، محمدرضا. (۱۳۸۵). *چشیدن طعم وقت*. تهران: انتشارات سخن.
۲۰. شمیسا، سیروس. (۱۳۷۸). *نقد ادبی*. چاپ اول. تهران: انتشارات فردوس.
۲۱. شهرستانی، ابوالفتح محمد بن عبدالحکیم. (۱۳۳۵). *الملل والنحل* ترجمه افضل الدین صدر ترکه اصفهانی. تصحیح و تحشیه سید محمدرضا جلالی نایینی. چاپ دوم. چاپخانه تابان.
۲۲. طالقانی، محمود. (۱۳۶۲). *پرتوی از قرآن*. چاپ چهارم. تهران: شرکت سهامی انتشار.
۲۳. طوسی، خواجه نصیرالدین. (۱۳۷۵). *اساس الاقتباس* با تعلیقات سید عبدالله انوار. جلد ۱. نشر مرکز.
۲۴. عباسی، حبیب الله. (۱۳۸۷). *حکایت‌های عرفانی و نقش آن در گفتمان منشور صوفیانه*. پژوهشنامه علوم انسانی. شماره ۵۸. صص ۱۲۷-۱۲۶.
۲۵. علوی مقدم، مهیار. (۱۳۷۷). *نظریه‌های نقد ادبی معاصر (صورت‌گرایی و ساختارگرایی)*. چاپ اول. تهران: سمت.
۲۶. غلامرضایی، محمد. (۱۳۸۸). *سبک‌شناسی نثرهای صوفیانه از قرن پنجم تا اوایل قرن هشتم*. تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
۲۷. لعلی بدخشی، لعل بیگ. (۱۳۷۶). *ثمرات القدس من شجرات الانس*. مقدمه تصحیح و تعلیقات دکتر سید کمال حاج سید جوادی. چاپ اول. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۲۸. محدث دهلوی، عبدالحق. (۱۳۸۳). *اخبار الاخبار فی اسرار الابرار*. تصحیح و توضیح علیم اشرف خان. چاپ اول. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

۲۹. مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۴). **تفسیر نمونه**: تفسیر و بررسی تازه‌ای درباره قرآن مجید با در نظر گرفتن نیازها، خواستها، پرسشها، مکتبها. چاپ ۳۲. تهران: دار الکتب الاسلامیه.

References

- The **Holy Quran**. Translated by Mahdi Elahi Qomshehi. (in Arabic)
- Abbasi, Habibullah. (2008). **Mystical Tales and Their Role in Sufi Prose Discourse**. Journal of Humanities. No. 58. Pp. 127-126. (in Persian)
- Anousheh, Hassan. (2001). **Encyclopedia of Persian Literature in the Subcontinent** (India, Pakistan, Bangladesh). Volume 4, Part 3, No. 1. First edition. Tehran: Printing and Publishing Organization of the Ministry of Culture and Islamic Guidance. (in Persian)
- Anousheh, Hassan. (2002). **Persian Literary Dictionary, Persian Literature Encyclopedia**. Volume 2. Second edition. Tehran: Printing and Publishing Organization of the Ministry of Culture and Islamic Guidance. (in Persian)
- Alavi Moghadam, Mahyar. (1998). **Theories of Contemporary Literary Criticism** (Formalism and Structuralism). First edition. Tehran: Samt. (in Persian)
- Aristotle, (2013). **Rhetoric**. Translated by Ismail Saadat. First edition. Tehran: Hermes Publications. (in Persian)
- Dehkhoda, Ali Akbar. (1999). **Dictionary**. Volume 14. Second edition. Tehran: Tehran University Press. (in Persian)
- Dehlavi, Kh. H. (1999). **Fawayed al-Faw'ad**, Malfuzat of Khawaja Nizamuddin Oliya Badiwani, corrected by Mohammad Latif Malik, by Dr. Mohsen Kiani, first edition, Rozeneh. (in Persian)
- Dehlavi, A. H. (2006). **Fawayed al-Faw'ad** edited by Tawfiq H. Sobhani, Tehran: Zovar. (in Persian)
- Dehlavi, Amir Khosrow. (1346). **Afdhal al-Fawayed**. Microfilm number: 30/3. [Manuscript] Compiled in 1334 AH. Date of writing: 1909 AH. (in Persian)
- Dehlavi, Amir Khosrow. (1346). **Afdhal al-Fawayed**. Library number 1475/5. Microfilm: 66/6. [Manuscript] Compiled in 1334 AH. Date of writing: 1701 AH. (in Persian)
- Dehlavi, Amir Khosrow. (1346). **Rahat al-Muhabbib**. List of microfilms of the Central Library and the Document Center of the University of Tehran. Volume 2. Written by Mohammad Taghi Danesh Pajouh, page 98; the original is in the Bankipur Library of India, number 1642 (part of the treatise), volume 17, page 114. Microfilm: 3203 [manuscript] Date of writing: 1911 AH. (in Persian)
- Gholamrezaei, Mohammad. (2009). **Stylistics of Sufi Prose from the Fifth Century to the Eary Eighth Century**. Tehran: Shahid Beheshti University. (in Persian)
- Lali Badakhshi, Lal Bek. (1997). **The Fruits of Al-Quds from the Trees of Humanity**. Introduction, corrections and comments by Dr. Seyyed Kamal Haj Seyyed Javadi. First edition. Tehran: Institute of Humanities and Cultural Studies. (in Persian)
- Muhaddis Dehlavi, Abdul Haq. (2004). **Akhbar al-Akhyar fi asrar al-Ibrar**. Corrected and explained by Alim Ashraf Khan. First edition. Tehran: Association of Cultural Works and Honors. (in Persian)
- Makarem Shirazi, Nasser. (1995). **Exemplary Interpretation: A New Interpretation and Study of the Holy Quran Considering Needs, Desires, Questions, and Schools**. 32nd Edition. Tehran: Dar Al-Kuttub Al-Islamiyya. (in Persian)
- Rastegar Fasaee, Mansour. (2001). **Types of Persian Prose**. First edition. Tehran: Samt. (in Persian)
- Rezvanian, Qodsiyeh. (2010). **The Structure of Mystical Tales**. First Edition. Tehran: Sokhan. (in Persian)
- Razavi, Seyyed Athar Abbas. (2001). **History of Sufism in India**. Translated by Mansour Motamedi. First edition. Tehran: University Publishing Center. (in Persian)
- Sobhani, Tofiq H. (1998). **A Look at the History of Persian Literature in India**. First Edition. Tehran: Publications of the Secretariat of the Council for the Development of Persian Language and Literature. (in Persian)

- Shariati Sabzevari, Mohammad Baqer. (1994). *Principles and Principles of Public Speaking*. First Edition. Qom: Islamic Propaganda Office Publication Center. (in Persian)
- Shafiei Kadkani, Mohammad Reza. (2006). *Tasting the Taste of Time*. Tehran: Sokhan Publications. (in Persian)
- Shamisa, Sirous. (1999). *Literary Criticism*. First Edition. Tehran: Ferdows Publications. (in Persian)
- Shahristan, Abul-Fath Muhammad ibn Abdul-Karim. (1956). *Al-Millat wa al-Nahl*, translated by Afzal al-Din Sadr Tarkeh Isfahani. Corrected and annotated by Seyyed Mohammad Reza Jalali Nayini. Second edition. Taban Printing House. (in Persian)
- Steinfelds, Amina. (2019). Mohammad Ehsan Mushafi. *The Style of the Verbs in South Asian Sufism*. Journal of Information on Wisdom and Knowledge. Year 14. Issue 2. pp. 28-33. (in Persian)
- Taleghani, Mahmoud. (1983). *A Ray of the Quran*. Fourth Edition. Tehran: Publication Joint Stock Company. (in Persian)
- Tusi, Khwaja Nasiruddin. (1996). *Basis of quotation with the comments of Sayyid Abdullah Anwar*. Volume 1. Markaz Publication. (in Persian)
- Zarrinkoob, Abdolhossein. (1965). *The Value of Sufi Heritage*. Tehran: Aria Publications. (in Persian)
- Zarrinkoob, Abdolhossein. (1983). *Notes and Thoughts*. Tehran: Javidan. (in Persian)

